

DE VROEG-ROMAANSE RELIEFS, GEVONDEN IN DE PIETERSKERK

Bij de restauratiewerkzaamheden in de elfde-eeuwse Pieterskerk te Utrecht is, zoals de kranten reeds verhaalden, een unieke vondst gedaan. In het schip werden in de zuidwesthoek vlak onder de grote stenen van de vloer vier beeldhouwde platen gevonden, die met de afbeelding naar beneden in het zand lagen verborgen. Deze zandstenen reliëfs, ieder gevat in een brede rand met inscriptie, maten elk 81 bij 83 cm. en waren wonderlijk ongeschonden bewaard. Alleen zijn door de gelaagdheid van de steen delen van de inscripties, het hoofd van de gekruisigde Christus en enkele andere stukken losgeraakt. De Christuskop was door een 15e of 16e eeuwse kopje vervangen, dat los in het zand nog aanwezig was.

De reliëfs horen twee aan twee bij elkaar. Op het ene paar (afb. 1 en 2) prijken de landvoogd Pilatus op zijn rechterszetel, de scepter in de hand met achter hem een joodse soldaat; en de kruisiging op het moment dat de Romein Longinus Christus' zijde met een lans doorsteekt en Stefanon de stervende met azijn op een spons laaft. Onderaan knielt een joodse beulsknecht; boven het kruis staan zon en maan als treurende kopjes afgebeeld. De gedeeltelijk verdwenen inscriptie luidt vermoedelijk:

„Mirande cruce moritur sub preside preses cunctorum cunctosque sibi moriendo reformat.”

Dit waarschijnlijke rijm bestaat uit twee hexameters en is in vertaling weer te geven met:

„Op wonderlijke wijze sterft aan het kruis onder de landvoogd (Pilatus) de voogd van allen en die allen door zijn sterven voor zich hervormt.”

Op het andere stel (afb. 3 en 4) ziet men het gebeuren van paasmorgen; de engel zit bij het geopende graf, waarvan de steen is weggeschoven en net nog de lege lijkwade zichtbaar laat. Drie vrouwen, Maria Magdalena, Maria van Jacobus en Maria van Salome, naderen van rechts, de balsemkruiken in de hand. Het opschrift rond deze afbeelding luidt:

„Hic narrat Deum quem defunctum mulierum mens devota putat. Felix qui credit utrumque.”

Vertaald is dat:

„Deze (de engel) verhaalt van God, van wie de gelovige geest van de vrouwen dacht dat hij gestorven was. Gelukkig is hij die in beiden (de onsterfelijkheid van God en de dood van Christus als fundament van de verlossing) gelooft.”

Volgens prof. dr. J. J. M. Timmers en dr. D. P. R. A. Bouvy, vooraanstaande kenners van de romaanse beeldhouwkunst, behoren

deze reliëfs tot de 12e eeuwse maaslandse school en wel tot de zogenaamde Heimogroep. Deze naam Heimo komt voor op een kapiteel in de Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht. Een ander voortbrengsel in dezelfde kerk vertoont precies dezelfde stoel waarop hier Pilatus is gezeten.

Te Utrecht werd reeds eerder een product van deze kunstrichting gevonden in de Janskerk: een beeld van Johannes de Doper dat op soortgelijke wijze was verborgen en ondersteboven als drempel dienst deed. Op onze reliëfs zijn nog sporen van de oude beschildering aanwezig, eens bedekt door een latere grijsgroene laag, die nu grotendeels is afgebladderd.

Kunstwerken uit deze tijd zijn wat Nederland betreft uiterst zeldzaam en kwamen tot nu toe uitsluitend voor in Maastricht, Utrecht en Egmond. Het nu gevonden beeldhouwwerk is verreweg het omvangrijkste en mogelijk het fraaiste. Deze vondst is dan ook uiterst gewichtig en kan naar de woorden van dr. Bouvy op één lijn gesteld worden met de ontdekking van een Frans Hals of een Rembrandt, zij het dan in een andere tijd, verder van ons af gelegen.

De sensationele vondst betekent een gulden dag voor Utrecht en in het bijzonder voor de energieke en bekwame restaurateurs van de Pieterskerk. Voor hun waardevol werk was geen betere beloning denkbaar. Schatten gelds hebben deze restauratie mogelijk gemaakt en daardoor zijn nu deze kunstschaten opgeleverd.

Waarom nu waren deze reliëfs zo zorgvuldig onder het plaveisel verstopt? Vermoedelijk om dezelfde reden, waarom Nederlanders onder de duitse bezetting hun koper in de grond stopten. De kanunniken van de St. Pieterskerk hebben dit beeldhouwwerk, in de 16e eeuw evenzeer een dierbaar stuk als heden ten dage, in veiligheid gebracht voor de dreigende beeldenstorm. Niet voor de eerste volkswede uit 1566 die de kapittelkerken immers ongemoeid heeft gelaten, maar voor de latere uitbarsting van 1580.

Dat dit zou gebeuren, konden de utrechtse geestelijken reeds lang zien aankomen. In 1577 had het protestantisme, dat te Utrecht sterk vertegenwoordigd was, vaste voet gekregen en officiële erkenning verworven. Geen land in Europa kende in die jaren het begrip godsdienstvrijheid. Zo sterk was de religie een maatschappelijk en politiek bindmiddel dat slechts één partij kon worden geduld. Nog sterker gold dit voor de Nederlanden, waarvan een deel in opstand was gekomen tegen „den coninck van Hispanien”, een strijd die het gemengde karakter had van een nationale rebellie tegen de spaanse overheersing en een burgeroorlog tussen calvinistische- en katholieke partijgangers.

Juist in de jaren tussen 1576 en 1580 was de samenwerking van alle groeperingen op dood spoor geraakt, waardoor de gelederen in beide partijen zich sloten. Op deze wijze ontstonden op de lange duur door de wisselende oorlogsomstandigheden twee staten, de zuidelijke katholieke Nederlanden en de protestantse republiek der Zeven Verenigde Provinciën, later respectievelijk België en Nederland. In 1578

Afb. 1

Afb. 2

Afb. 3

Afb. 4

was deze uitslag nog niet te voorzien. Een nieuwe landvoogd, de bekende hertog van Parma, groepeerde alle loyale krachten onder spaans gezag. De partij van de opstand werd langzaam teruggedrongen rond de kern van de calvinisten in Holland, Zeeland en Utrecht. In Utrecht was het katholicisme nog gehandhaafd, maar duidelijke aanwijzingen kondigden het einde van de bestaande godsdienstvrede aan. Begrijpelijkerwijze brachten de geestelijken vele draagbare voorwerpen uit hun kerken in veiligheid in hun huizen of op vertrouwde adressen.

Een enkel sprekend voorbeeld is het onderzoek van een overheidscommissie die in 1578 een lijst aanlegt van het aanwezige kerkzilver met de bedoeling het in beslag te nemen en om te laten smelten in klinkende munt tot dekking van de hoge oorlogskosten. Braaf geven alle utrechtse kapittelkerken haar hele bezit op, behalve nu juist de St. Pieterskerk. De koster verklaart dat er geen ander zilver is dan het beslag van het beeld van St. Petrus - een zo bekend beeld dat hij dit niet kon verzwijgen - maar dat er in al de zeven jaren van zijn ambtsvervulling niets anders in de kerk was. De man loog uit kennelijke bestwil, want iedere kerk bezat krachtens liturgisch voorschrift tal van bekers, kandelaars, vaatwerk, reliekschrijnen etc. uit edel metaal.

Verklaarbaar was zijn onoprechtheid wel en de toekomst zou hem gelijk geven. In 1579 vond een korte maar hevige beeldenstorm plaats in de vlak bij gelegen Domkerk, waarvan de sporen nog te zien zijn in vele beschadigingen. Op 8 maart 1580 moesten alle utrechtse kerken het ontgelden uit woede over de afval van de graaf van Rennenberg, stadhouder in de noordelijke provincies, die op influistering van de spaanse landvoogd gekozen had tussen godsdienst en vaderland. Ook in de Pieterskerk werden beelden, altaren en andere monumenten kapot geslagen, boeken verscheurd en schilderijen vernield. De resten, blijkens de kerkrekeningen bijeengezet op het hoogkoor, zijn later verdwenen.

Onze vier reliëfs behoorden er kennelijk niet bij. Te omvangrijk en te zwaar om te worden meegenomen en toch weer te dierbaar om te laten staan, lieten de kanunniken de kostbare kunstschaten in de grond zakken. Wettigden de successen van de hertog van Parma niet de verwachting dat voor de katholieke geestelijken betere tijden zouden aanbreken? Dit was een gelukkige beslissing door een eveneens fortuinlijk toeval voltooid, nu de beeldhouwwerken in de eigen kerk zijn opgedoken.

De moeilijkste vraag is waartoe deze afbeeldingen gediend hebben. Een bevredigende oplossing valt op dit moment moeilijk te geven. Mogelijk kan verder onderzoek van de bouwgeschiedenis van de Pieterskerk, van de situatie ter plaatse en in de bronnen en van de reliëfs zelf een antwoord geven op deze vraag. Voorlopig kunnen alleen voorzichtig enige veronderstellingen naar voren worden gebracht.

Professor Timmers meent dat de meest vermoedelijke functie van de vier beeldhouwwerken was het verhoogde hoogkoor af te slui-

ten als een balustrade, waartegen de platen waren vastgezet tussen basislijsten aan de benedenkant en een soortgelijke bekroning aan de bovenzijde; doorgaten in de achterzijde aanwezig wijzen in die richting. Deze koorafsluiting bestond dan uit twee gedeelten, de kruisiging en de rechtszitting van Pilatus links, de engel bij het graf en de drie vrouwen rechts.

Hieraan kan ik nog toevoegen, dat de juistheid van dit vermoeden wordt verstrekt door het feit dat de vindplaats van de reliëfs vlak bij een dergelijke veronderstelde balustrade lag. De platen hoefden niet ver geslept te worden, iets wat bij dit stiekeme gedoe noodzakelijk was. Bovendien toont de bekende tekening van Saenredam in het midden van het hoogkoor een toegangstrap - de fundamenten van deze opgang zijn bij de restauratie teruggevonden - zodat de reliëfs inderdaad aan weerszijden gestaan kunnen hebben.

Andere gegevens zijn voor mij aanleiding geweest een ander vermoeden naar voren te brengen. In de kerkrekeningen staat de aanwezigheid vermeld van een zogenaamd heilig graf, juist in de hoek waar de reliëfs zijn teruggevonden. Op een dergelijk monument stonden als regel afgebeeld de engel bij het open graf met de drie Maria's. In de Domkerk is een nu sterk geschonden heilig graf aanwezig, waarop deze voorstellingen ook voorkwamen.

De heilige graven, die in de 12e eeuw ontstonden als heilige grafkapellen¹⁾, kleine gebouwtjes dus, vonden hun oorsprong in de kerkelijke viering van het paasfeest. Wat op die hoogtijdag door de dienstdoende geestelijken werd uitgebeeld als een gespeeld religieus drama, stond weldra ook in vele stenen afbeeldingen in tal van kerken. Nu komt op de gevonden reliëfs juist het bijbelverhaal van goede vrijdag en pasen voor terwijl ook de teksten wijzen op kruisdood en verrijzenis. Op deze gronden meende ik de vermoedelijke functie als heilig graf een mogelijkheid te achten. Dr. Bouvy wees er op dat heilige graven eerst in de latere middeleeuwen voorkomen en achtte deze hypothese uitgesloten.

Een andere mening was die van dr. Engelbrecht, stafdocent in de iconografie aan het Kunsthistorisch Instituut alhier, die veronderstelde dat het niet een heilig graf van beperkte omvang was maar een heilige grafkapel, zoals de 12e eeuwse kerk te Gernrode bezit.

Eén ding is alleen duidelijk: dat in deze kwestie de oplossing nog wel even op zich laten wachten, evenals de precieze datering, de beschrijving en de kunsthistorische situering van de gevonden reliëfs. Hoezeer de bovenstaande notities vooruitlopen op het het uitgebreide en tijdrovende werk, dat aan deze unieke vondst nog besteed zal worden, mocht de leden van Oud-Utrecht een bericht niet onthouden worden.

Het is alleen maar te betreuren, dat de excursie van 22 mei ook aan de Pieterskerk gebracht, ongeweten drie weken te vroeg is gekomen en dat de geïnteresseerde deelnemers toen niets vermoedend op de ruggen van de waardevolle reliëfs hebben rondgewandeld.

1) Emile Mâle, *L'art religieux du XIIe siècle en France*, pp. 125 - 133.

Zeer zeker zal te zijner tijd een excursie plaatsvinden naar de volledig gerestaureerde Pieterskerk, waar dan ook deze kunstschaten te zien zijn, die als cultusvoorwerpen nergens anders plaats kunnen vinden dan in het gebouw waarvoor zij door de onbekende steenhouwer liefdevol en kunstzinnig zijn geschapen. De leden zullen dan een posthume dank kunnen brengen aan de kanunniken die voor het nageslacht door hun voorzichtigheid deze schoonheid bewaard hebben en aan waalse gemeente en restaurateurs van de Pieterskerk die de afbeeldingen weer volledig tot hun recht doen komen.

Dr. J. E. A. L. STRUICK.

DE HERBERGH OP DE NIEUWE MELM

Eén van de oudste woonhuizen in Soest - zo niet het oudste - is het café annex boerderij-veerhuis, staande op de kleine Melm, te Soest aan de linkeroever van de rivier de Eem. De muurijzers in de voor-gevel vormen samen het jaarcijfer 1681, waaruit mag worden geconcludeerd dat het in genoemd jaar werd gebouwd. Zekerheid hadden wij hierover allerminst, daar nadere gegevens omtrent dit oude huis ontbraken al vonden wij wel enkele aantekeningen in „de uitsettingh vant Huijsgeld over Soest verschenen Victorsi 1644—1645 e.v., waarin „de nieuwe huyzinge opde stortplaats op de kleyne melm” wordt vermeld.¹⁾

In het Resolutieboek van den Dorpe van Soest beginnende met den Jaare 1601 en Eyndigende met den Jaare 1684, no 48 troffen wij een notulering aan van het Gerecht van Soest, die als de stichtingsacte van dit huis kan worden beschouwd en waaruit blijkt dat Joffer Jacoba Victoria Bartholotti van den Heuvell (1640—1718) een belangrijk aandeel heeft gehad in de bouw van de herberg op de kleine- of nieuwe Melm te Soest en die wij hier in extenso laten volgen.²⁾

Alsoo Juffr Jacoba Victoria Bartholotti van den Heuvell genegen was om op den nieuwe Melm te timmeren en oock een herberg te maecten So ist dat de voorsch Juffr op de 4e july 1681 heeft tot hare huysse versocht het gantsche Gerecht van Soest om met deselve in accoot te gaan, over het Logijs gelt overmits het tegenwoordigh een ijdel ende leedigen plaats is, ende het selve by die van Gerechte oock is verstaen ende gelet op het voordeel in 't toecomende van het Dorp, soo ist, dat den Buernr geassisteert met het gantsche Gerecht met die voorsch Juffr in accoot zijn gegaen, dat haer E. naer haer Contentement een bequame Herbergh op den voorz. nieuwe Melm mach stellen waer voor bij haer Ed: niet meer int Logijsgelt sal betalen voor den tijdt van twaelf naestvolgende jaeren ieder jaer de Somme van seven gul tien Stuijvers, welke Jaten haer aenvanck sullen nemen, soo haest aldaer op de Nieuwe Melm eenige Luiden sullen komen te woonen, onder Conditien dat de weert ofte Herbergier, dewelcke op die voorsch nieuwe Melm sal comen te woonen niet sal vermogen eenige jongh Spullen uijt te doen roepen, maar hem sal mogen ende oock moeten behelpen met die gaende ende komende man, dewelcke hem tot allen tijden soude mogen toe comen, op welke voors

¹⁾ Zie: Oud-Utrecht jrg. 1964, blz. 13 e.v.

²⁾ Oud-archief gemeente Soest, no. 83.